

HİTİT RİTÜELLERİNDE KULLANILAN BİR MEKAN: ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR “ÇADIR”

A RESIDENCE USED IN HITTITE RITUALS:
^{GIŠ}ZA.LAM.GAR “TENT”

Leyla MURAT- Nermin ATİLA*

Makale Bilgisi Article Info

Başvuru:30 Ocak 2018
Kabul: 25 Temmuz 2018

Received: January 30, 2018
Accepted: July 25, 2018

Özet

Hititçe çivi yazılı belgelerin önemli bir grubunu ritüel metinleri oluşturmaktadır. Bu belgeleri incelediğimizde ritüellerin özel bir mekanda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ritüeller günlük yaşam alanı olarak kullanılmayan ve tarımsal faaliyetlerin olmadığı arazilerde yapılmaktadır. Hitit kentlerinin dışında yapılan bu işlemlerin asıl amacı: insan hayatını tehdit eden veya zarar verdiğine inanılan kötülüklerin ortadan kaldırılması, ruhsal ve bedensel olarak arınmanın sağlanmasıdır.

Ritüellerde kullanılan özel mekanlardan biri ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR “çadır”dır. ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR “çadır” kent dışında kurulan portatif kutsal mekandır. Çivi yazılı belgelerde çadır, ırmak kenarlarına, damların üstüne, gizli yere, sabanın girmediği mekanlara kurulmuş ve içerisinde pek çok ritüel icra edilmiştir. Bu çalışmada ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR “çadır” mekanının Hitit dünyasında yeri ve önemi filolojik veriler ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hitit Dini, Büyü, Ritüel, Kutsal Mekan, Çadır.

Abstract

Ritual texts constitute the important part of Hittite cuneiform scripts. When examined these documents, it is understood that the rituals were executed in a special environment. When we examine these documents it is understood that rituals are performed in a special space. The rituals were conducted in the lands that are

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Hititoloji Anabilim Dalı,
leylamuratq@gmail.com
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi
nerminatila1941@gmail.com

not used as daily living areas and for agricultural purposes. The main purpose of these actions carried out outside the Hittite cities is to remove the believed evils that threaten or harm human life, and to enter the city as cleansed spiritually and physically by getting rid of the dirtiness.

GIŠZA.LAM.GAR the tent which was an inseparable part of Hittite magic ritual, mentioned in the Hittite Rituals is portable sacred spaces set up outside the city. According to the cuneiform sources, the tent were set up on the edges of the river and in deserted places which were not plowed and numerosu a. Numerous actions took place within the tent which was an inseparable part of Hittite magic rituals. Within the context of the study, the place and the importance of environment of "the tent" in the Hittite world will be analysed in the light of philological data.

Key Word: *Hittite Religion, Magic, Ritual, Holy place, Tent.*

Hitit dini hayatında özel bir sonuç elde etmek, bir şeyi anmak, temizlemek, bir hastalığı tedavi etmek ve münferit bir etkinliği uzatmak üzere belirli malzemeler konularak yapılan, simgesel eylemleri düzenli yapmaya “ritüel” denilmektedir.¹ Hitit dini dünyasında ritüeller, bireylerin gereksinimlerini karşılamak amacıyla belirli mekânlarda yapılmaktadır. Bu ritüellerin çoğu kentlerin dışında ve tarımsal faaliyetlerin yapılmadığı arazilerde, gizli yerlerde, ırmak kenarında icra edilmektedir. Özellikle kentlerin içerisinde tapınak gibi kutsal mekânlar tercih edilmemektedir. Kentlerin dışında belirli mekânlara çadır kurularak portatif bir ritüel mekanı oluşturulmuştur. Böylece insan hayatını tehdit eden veya zarar verdiğine inanılan kötülükler ortadan kaldırılarak kente arınmış olarak girilmektedir.

Hitit ritüel metinlerinde geçen GIŠZA.LAM.GAR “çadır, kulübe, çardak” en çok tercih edilen ritüel mekanlardan biridir. Sümerce GIŠZA.LAM.GAR olarak geçen “çadır” Akadça KUŠTĀRU ile eşitlenmektedir.² Çadır, özellikle Hatiya’nın Wišuriyant’a karşı ritüeli,³ Tunnawiya ritüeli,⁴ Ašhella ritüeli,⁵ Ammihatna ritüeli,⁶ AZU rahibinin yaptığı ritüeller⁷ ve Cenaze ritüeli⁸ gibi pek çok ritüelde görülmektedir. Çadırın geçtiği metin yerleri çadırın kuruluşu, çadırın girişleri, çadırın kullanımı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

¹ Bryce 2003,217.

² Friedrich 1952, 300; Rüster ve Neu 1989,360; CAD 601; Ünal 2007, 808; Ünal 2016, 665; Ünal Akk. ZARATUM ile karşılaştırmaktadır.

³ CTH 396= KBo 15. 25:Carruba 1966.

⁴ CTH 409.1= KUB 7. 53+KUB 12. 58: Goetze -Sturtevant 1938.

⁵ CTH 394= KUB 9. 32+Bo 4445: Dincol 1985.

⁶ CTH 471= KBo 5.2; Murat 2002.

⁷ ChS I/1 Nr. 5: Haas 1984; ChS I/2 Nr. 17: Salvini- Wegner 1986.

⁸ CTH 450= KUB 30. 24+ KBo 39. 292:Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002.

Çadırın Kurulumu

Hititçe metinlerde çadırın kurulumu, ^{GIŞ}ZA.LAM.GAR tarna- “çadır kurmak”⁹ ifadesiyle anlatılmaktadır.

Hatiya'nın Wişuriyant'a karşı ritüelinde¹⁰ çadır bir ırmak kenarına kurulmaktadır. Çadırın ırmak kenarında kurulması ritüelin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ritüelde tanrıçanın heykeli ırmağın kili ve şuvaru¹¹ ile yıkanmaktadır. Muhtemelen suyun arındırıcı özelliğinden dolayı çadır kurulumu için nehir kenarının tercih edildiği göze çarpmaktadır.¹²

Ardından [ben] tanrıça Wişuriyant'ı aşağıya, ır[ma]ğa [götürürüm]; Ben giderim ve ırmağın kenarında bir çadır [kurarım]. Şimdi ben tanrıça Wişuriyant'ı ırmağın [kili] ve şuvaru kabı? ile yıkarım. ve şöyle derim: “Bak, ben senin kefareti ödüyorum. Ve seni (yıkamak suretiyle) arındırıyorum; fakat sen, Wişuriyant, ritüel beyine tekrar ömür, sağlık, güç, uzun ömür (yıllar), gözlerine görme gücü, kas kuvveti ve ayağa kalkma kuvveti ver!”

Kirliğe karşı yapılan Tunnawiya ritüelinde de¹³ çadırın ırmak kenarına kurulduğu görülmektedir. Bu ritüelde çadırın etrafında tarımsal faaliyetlerin yapılmadığı ve sabanın girmediği nehir kenarında kurulduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca ritüel başlamadan kurulan çadır nehir kenarında kamıştan yapılmaktadır. Nehir kenarında kamışın¹⁴ bol bulunması, dayanaklı bir bitki türü olmasından dolayı çadır iskeleti için bu madde kullanılmış olmalıdır.¹⁵

“Fakat yaşlı kadın bunları alırken, (onun) yokluğunda nehrin kenarında daha önceden kamıştan çadırlar yapılmıştır. Şimdi (onu) nerede yaparlar? Civarda hiçbir tarım arazisinin olmadığı(ve) [saban]ın girmediği yere çadır yapılır.”

Gece Tanrıçasının (^DGE₆) taşınması ritüelinde¹⁶ de çadır ırmağın karşısına kurulduğu belirtilmektedir. Çadırın ırmağın karşısına önceden hazırlandığı ve içerisinde kamıştan örülmüş bir masanın yer aldığı, üzerine çeşitli kurban maddelerinin koyulduğu ifade edilmektedir.¹⁷ Bu çadırın da

⁹ Friedrich 1952, 215-216; Ünal 2016a, 522.

¹⁰ CTH 396= KBo 15. 25, 5-8: Carruba 1966.

¹¹ Ünal 2016, 496. “Sıvıları serpmek için bir kap veya kepeceye benzer bir alet”

¹² CTH 396=KBo 15. 25 Öy. 5-11:Carruba 1966, 2-3.

¹³ CTH 409.1= KUB 7. 53+KUB 12. 58: Goetze Sturtevant 1938.

¹⁴ Çivi yazılı belgelerde saz, kamış Sümerce GI, Hititçe nata-/nati- olarak geçen göl, dere ve bataklık kenarlarında yetişen otsu bir bitkidir. 3 m'ye kadar büyüyen bu bitki çadır yapımında kullanılmıştır. Ertem 1987,89-90;Ünal 2016a,128.

¹⁵ CTH 409.1 KUB 7. 53+KUB 12. 58 Öy. I 39-42:Goetze Sturtevant 1938, 8-9.

¹⁶ CTH 481= KUB 29. 4:Kronasser 1963.

¹⁷ CTH 481= KUB 29. 4 Ay. 49-55: Kronasser 1963, 26-27.

Tunnawiya ritüelinde belirtildiği gibi, kamyştan yapılmış olması büyük olasılıktır. Muhtemelen nehir kenarında yetişen kamyşların bolluğu ve dayanıklılığı Hititleri çadır yapımında bu bitki türünü kullanmayı gerekli kılmıştır:

“Tanrı çağırmayı bitirdikleri zaman ırmağın karşısında çadırlar yapılmıştır. O zaman ulihi’yi çadırın içine götürürler. Onları kamyştan örülmüş bir masa üstüne koyarlar. Biraz ince yağ, en iyisinden? ağaç yağı, en iyisinden? meyve, yirmi tane düz ince ekme, yarım avuç dolusu üç tane mulati ekmeği, yarım avuç üç tane yağlı ekme, üç küçük peynir, bir avuç dolusu arpa unu ve üç çömlek şarap koyarlar.”

Cenaze ritüelinin¹⁸ 8. gününde daha önceden bir çadır kurulmuştur. Oturaklı arabadan indirilen heykel, bu çadıra getirilir. Heykel çadırın içerisinde yer alan altın tahtın üzerine yerleştirilir:¹⁹

“Onlar heykeli oturaklı arabadan indirirler. Aynı yerde daha önceden çadır kurulmuştur; Onlar onu (yani heykeli) çadırın içine getirirler ve Onu altın tahtın üzerine yerleştirirler. Fakat o bir kadınsa (yani kraliçe ölmüşse), Onlar onu altın bir haşşalliya-oturağının üzerine yerleştirirler.”

Ritüelin 10. gününde ise, çadırın önceden kurulmuş olduğu ifade edilmektedir. Tanrılara ve ölü ruhlara bazı kurban maddelerinin sunumundan sonra heykel, daha önceden kurulduğu belirtilen çadırdan dışarı getirilir:²⁰

“[Aynı yerde (önceden) (çadır) kuru<lmuştur>;] Onlar heykeli [çadırın (dışına getirir) ve][onu] otu[raklı-] arabanın [üze]rine [yerleştirir(ler)]”

Bir ritüel fragmanında ise, çadırın düz dam üzerine kurulduğu görülmektedir.²¹

“Damın üzerine çadır [kurarlar].”

Ammihatna ritüelinde²², çadırın özellikle *harwaši pidi* “gizli yerde”²³ daha önceden kurulmuş olduğu vurgulanmaktadır. Bu çadır içerisinde *şehelliyaş watar* “temiz/kutsal su” bulunur. Ritüel beyi bu temiz/kutsal su ile dolu kaptan bir bardağı doldurur ve kutsal su bulunan bu bardağı evine götürür. O, bu su ile gösterişli kıyafetlerini yıkayarak arındırır:²⁴

¹⁸ CTH 450:Kassian, Korolev, Sidel’tsev 2002.

¹⁹ CTH 450= KUB 30. 24+ KBo 39. 292: 386-387.

²⁰ CTH 450 =KUB 39. 10: Kassian, Korolev, Sidel’tsev 2002, 432,435.

²¹ CTH 500= KBo 8. 91 Öy. 17; Arıkan 2003, 45.

²² CTH 471:Murat, 2002.

²³ Friedrich 1952, 61; Ünal, 2016a, 170.

²⁴ CTH 471= KBo 5.2 Ay III 54-60; Murat 2002, 49-50.

“*Ve gizli yerde çadır kurulmuştur. Ve o oraya gider sonra temiz/kutsal su²⁵ kabından suyu üzerine boşaltır. Ve bardağı doldurur. Ve onu evine götürür. Ve gösterişli kıyafetleri fırlatır ve (onları) temiz su ile yıkar. Gösterişli kıyafetleri ise büyücü alır.*”

Cenaze ritüelinde ise, çadırın ev içinde kurulduğu görülmektedir. Çadırda yapılan eylemler tamamlandığında, çadırın kaldırılıp *hıllammar*-kapı yapısının içinde bırakıldığı yani muhafaza edildiği dikkati çekmektedir. Ayrıca bu durum, çadırın portatif, taşınabilir bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.²⁶

“*Çadır ise hangi evin içinde inşa edildiyse ve o[nu dışarıya] alırlar. <V(e onu)> hıllammar-kapı yapısının içine bırakır[(lar.)]*”

Farklı yerlerde kurulan çadırın mevsimsel olarak hangi mevsimde kurulduğu hakkında cenaze ritüeli bize bilgi vermektedir. Bu ritüele göre daha önce çadıra götürülen asma/üzümün çadırdan dışarı çıkarıldığı, mevsim kış ise; *hapuštıya* içeceğinin akıtıldığı belirtilmektedir. Metnin devamında “baharda ise” ifadesinden sonra metnin kırık olduğundan bu mevsimde tam olarak ne yapıldığı anlaşılamamaktadır.²⁷ Ana mekânlar biri olarak tercih edilen çadırın, hem kışın hem de yazın kurulduğunu söylemek mümkündür. Çünkü yapılan eylemlerde mevsimsel olarak akıtılan içeceklerin farklı olduğu vurgulanmaktadır:²⁸

“*Ve onlar asmayı g[etiri]rler...Şayet kış ise [] hapuštıya içeceğini akıtırlar Eğer [bahar?] ise [onlar] çok...*”

Çadırın Girişleri

Hitit ritüel metinleri çadırın ne şekilde yapıldığı hakkında bilgi içermemektedir. Fakat çadırın yapısal özellikleri satır aralarından izlenebilmektedir. Çadırın birden fazla girişinin olduğu dikkati çekmektedir. Çadıra giriş sayısının fazla olması, çadırın boyutunun da büyük olduğu izlenimini vermektedir.

²⁵ Detaylı bilgi için Bkz. Murat 2012b.

²⁶ CTH 450= KUB 30.19+30.20+39. 7 30-31: Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002, 520-521.

²⁷ CTH 450= KUB 30.19+30.20 + 30.21+ 30.22 + 39.7 Öy I 26-31: Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002, 35, 480-481.

²⁸ CTH 450= KUB 30.19+30.20 + 30.21+ 30.22 + 39.7 Öy I 26-31: Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002, 35, 480-481.

Tunnawiya ritüelinde çadırın önüne iki farklı ahşaptan, iki farklı kapı inşa edilip, yünle kaplanmaktadır. Ritüel beyi, beyaz yünle kaplı “alıç”²⁹ veya “akdiken, akça diken”³⁰ olarak yorumlanan *hatalkeşşar* ağacından yapılan kapıdan geçer. Beyaz yün temizliği ifade etmekte olduğu görülmektedir. Metnin ilerleyen satırlarında “temiz çadır” olarak bahsedilen çadırın varlığı da bunu doğrulamaktadır. Bu kapıdan geçen ritüel beyinin kötülük, kirlilik, günah, öfke, beddua dedikodu, ölüm korkusu; kısaca her türlü kirlilikten ve kötülükten temizleneceği belirtilmiştir. Ritüel beyi diğer siyah yünle kaplı, “dikenli bir bitki ve onun ağacı”³¹ şeklinde anlam yüklenen *alanza*³² ağacından yapılan kapıdan da geçmektedir. Bu kapıdan geçerken de onun ruhsal ve bedensel olarak temizlenmesi için aynı şekilde temennilerde bulunmaktadır:³³

“Fakat [bu deva]m ederken (?), “yaşlı kadın” çadırın [önünde][üs]t kısmında hatalkeşşar ağacından [bir kapı inşa edilir] ve onu beyaz yünle [kapla]r. Ve kapının ön]ünde üç normal somun ekmeği (ve) yulaf ezmesi (?[bir bu tarafa o ser]per ve şu tarafa [o dağıtır. Ve aşağı kısmında] o alanza tahtasından bir kapı inşa edilir[ve] o [onu] siyah yün[l]e kaplar...[] temiz çadır [adakta bulunan kimse, ister erkek isterse] kadın (olsun), [ve] hatalkeşşar ağacından bir kapının [içinden] [o geçer...Ritüel beyinden aynı şekilde çekip al kötü kirliliği, kötülüğü, günahı, tanrıların öfkesini, bedduaları, kalabalığın dedikodusunu, erken bir ölümü!” Daha sonra o ince bir ekme somunu ondan uzağa fırlatır ve “yaşlı kadın” (şöyle) der: “kötü kirlilik onun arkasında tahula dönüşün!” Öte tarafta o alanza tahtasından kapının içinden geçer. Ve der ki: “Bu alanza ağacı bin (veya) on bin koyun çobanı (ve) inek çobanını nasıl temizlerse, Ritüel beyinin bedeninin on iki uzvundan temizle, kötü kirliliği, kötülüğü, büyüü, bedduaları, kötü rüyaları, tanrıların öfkesini (ve) ölüm korkusunu aynı şekilde!” Daha sonra o kalın bir ekme somununu fırlatır ondan uzağa”

Ordudaki salgın hastalıklara karşı yapılan AŞhella Ritüelinde, boyun ve boynuzlarına boncuk kolye ve kurşunlu demir halka takılmış olan koçlar çadırın önüne bağlanmaktadır. Koçların çadır önüne bağlanmasındaki amaç salgını ortadan kaldırmak ve tanrıyı memnun etmektir:³⁴

“beyaz, kırmızı, sarı/yeşil yün ipliğini iç içe bükürüm ve onları bir örgü haline getirir. Bir boncuk kolyeyi ve kurşunlu bir demir halkayı birleştiririm. Ve onu koçların boynuzlarına ve boynuzlarına bağlarım. Ve geceleyin onları çadırların önüne bağlarlar. Ve bu sırada şöyle söylerler: hangi tanrı yüz çevirirse, hangi tanrı bu salgına neden olduysa bak, bu koçları senin için bağladım. (Bunlarla) memnun ol!”

²⁹ Ünal 2016a, 177.

³⁰ Puhvel 1991, 256-257.

³¹ Ünal 2016a, 54.

³² Friedrich 1952,19.

³³ CTH 409.1= KUB 7. 53+KUB 12. 58: Goetze Sturtevant 1938, 15-22.

³⁴ CTH 394= KUB 9. 32+Bo 4445 Öy. 8-14: Dinçol 1985, 12-13, 23.

AZU rahibinin Taşmişşarri ve Taduhepa için yaptığı İtkahi ve İtkalzi ritüellerinin ChS I/1 5 nolu metninde ise; özellikle ritüel beyi çadırın girişinin önünde dururken büyü rahibinin de bir Hurri kuşunu tanrıların (heykellerinin) çevresinde sallar. Metinde büyü rahibinin çadıra girdiği belirtilmemesine rağmen, onun Hurri kuşu ile dışarı çıktığının ifade edilmesi tanrı heykellerinin çadırın içerisinde bulunduğu izlemine uyandırmaktadır. Ayrıca metnin daha sonraki satırlarından Tanrı heykellerinin çadırda yer aldığı bilinmektedir:³⁵

“Ardından ritüel beyi gelir ve o çadırın girişinin önünde dikilir. [Daha sonra] büyü rahibi bir Hurri kuşunu alır ve tanrı (heykellerinin) çevresinde sallar. Ardından o onu dışarı çıkarır ve ritüel beylerinin çevresinde sallar.”

Daha önceki ritüellerden bilinen çadırın ön girişinden başka, bir de yan taraftan girişinin var olduğu AZU rahibinin ritüelinden anlaşılmaktadır. Bu, çadır içinin, büyük bir bölüm ya da birkaç bölümden oluşabileceği fikrini akla getirmektedir:³⁶

“[Da]ha sonra AZU-rahibi Fırtına tanrısı [ile bir]likte yan taraftan çadıra gire[r]... Ritüel beyi Fırtına Tanrısı ile birlikte çadırın içine girer. AZU-rahibi ‘buhur kabından sedir ağacı alır ve onu ritüel beyine verir. AZU-rahibi ise Hurrice dua eder...”

AZU ritüelinin devamında, Hititlerin panteonun baş tanrısı Teşub ve baş tanrıçası Hepat için özel ve ayrı çadırların kurulduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca Tanrıça Hepat’a ait çadırının yan taraftan girişinin olduğu burada da vurgulanmaktadır:³⁷

“Daha sonra ritüel be[yi] geli[r v]e [AZU-rahibi] (Teşub’un?) çad[ır]dan [dış]arı. [Ve onlar] ellerini [yıkıyorlar]. [Daha sonra onlar Hepat’ın [çadırına] yan taraftan [gi]rerler. [Ve AZU-rahibi] [ay]nı şekilde kur[ban sunar].”

Bir yabancı, kraliyet çiftine karşı suç işlediğinde uygulanan ritüelde ise, MUNUS ŞU.GI “yaşlı kadın” çadıra giriş yapmaktadır:³⁸

“Yaşlı kadın çadıra girer.”

³⁵ ChS I/1 Nr. 5 Öy. I 1-14: Haas 1984, 54-55.

³⁶ ChS I/2 Nr. 17 Ay. III 3-12: Salvini- Wegner 1986, 162-165.

³⁷ ChS I/2 Nr. 18 Ay. IV: Salvini- Wegner 1986, 162-165.

³⁸ CTH 418=KUB 58. 95 Ay. III 17: Popko 1991, 48, 50.

Çadırın Kullanımı

Çadır, kirliliğin ve kötülüğün yok edilmesi, arınmanın sağlanması amacıyla, tanrı ve tanrıçalara sunum ve büyüsel eylemlerin gerçekleştirildiği bir mekândır. Anadolu ve Kizzuwatna kökenli ritüellerde çadırın içerisinde yapılan sunum ve büyüsel eylemler arasında şunlar yer almaktadır: “Kıyafet değiştirilen, yıkanma, arındırılan, önünde oturma, Tanrıya reverans yapma, Ölü heykelinin koyma, Tanrı ve Tanrıçaya çeşitli kurban maddeleri sunma ve büyüsel eylemler icra etme.”

- ***Kıyafet Değiştirilen Bir Mekân: Çadır***

Tunnawiya ritüelinde, ritüel beyi çadıra giderek siyah bir elbise giymektedir. Ardından yaşlı kadın mavi ve kırmızı yünü alıp onları çözerek bazı büyüsel eylemler gerçekleştirmektedir.³⁹

“Sabah olduğunda ve ritüel beyi çadıra gelir. Ve o (çadıra) vardığında ve siyah (kıyafet) giyinir. Daha sonra ise yaşlı [kadın mavi yünü,] kırmızı yünü alır ve onları çözer.”

Bu ritüelde dikkat çeken bir unsur ise, *parkui-GIŠZA.LAM.GAR*⁴⁰ “temiz/kirlenmemiş çadır” ve *DZA.LAM.GAR*⁴¹ “kutsal/tanrısal çadır” ifadeleridir. Özellikle çadırlardan biri kirlilikten arınmış “temiz çadır”, diğeri ise GIŠ determinatifiyle *GIŠZA.LAM.GAR* şeklinde değil, DINGIR determinatifiyle “kutsal/tanrısal çadır” özelliğiyle *DZA.LAM.GAR* şeklinde geçmektedir.

§29

31 []x pá-ku-i *GIŠZA.LAM.GAR*

31 [] temiz çadır

§ 37

32 A-NA *DZA.LAM.GAR* pa-iz-z[i]

32 o kutsal/tanrısal çadıra gider []

³⁹ CTH 409.1= KUB 7.53+KUB 12.58 Öy. I 53'-55: Goetze -Sturtevant 1938, 8-11.

⁴⁰ CTH 409.1= KUB 7.53+KUB 12.58 Ay. III. 31: Goetze-Sturtevant 1938, 18-19.

⁴¹ CTH 409.1= KUB 7.53+KUB 12.58 Ay. IV 32: Goetze- Sturtevant 1938, 22-23.

- **Yıkanma Mekanı: Çadır**

Bazı ritüellerde çadır, yıkanma ve arınma eylemlerinin gerçekleştiği bir mekandır. Itkahi ve itkalzi ritüellerinin 9 nolu metninde, ritüel beyi yıkanmak amacıyla çadıra girer ve çadırdaki yıkanır. Ritüel beyinin dinsel anlamda arınmasının sağlanması için büyü rahibi özellikle *šehelliya widar* “temiz/kutsal su”⁴² getirmekte ve ritüel beyi de bu kutsal su ile tekrar yıkanarak kültürel anlamda temizlenmektedir. Ayrıca bu arınmanın özel olarak yıkanma çadırında gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum bize çadırın özel yıkanma çadırı veya çadırın içerisinde ayrı bir yıkanma bölümü mü olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir:⁴³

“... ritüel beyi yıkanmak için gelir ve kendisi yıkanır. Yıkanır yıkanmaz, büyü rahibi öte tarafa tuttuğu temiz suyu yıkanma çadırına getirir ve ritüel beyi yıkanmayı tamamlar tamamlamaz...”

Bir yabancı, kraliyet çiftine karşı suç işlediğinde uygulanan ritüelde kral ve kraliçe arınma/ yıkanma işlemini, gerçekleştirdikten sonra çadırdan dışarı çıkmaktadır. Bu durumda Kral ve kraliçenin içinde yıkanma eylemini gerçekleştirdikleri kendilerine özel bir çadırın var olduğunu söylemek mümkündür:⁴⁴

“Kral ve kraliçe çadıra yıkanmak için gider ve yıkanurlar... Kral ve kraliçe çadırdan yıkanmış (olarak) dışarı gelirler.”

- **Arındırılan Mekan: Çadır**

^{MUNUS} ŞU.GI tarafından düzenlenen arınma ritüelinin 19 nolu metninde, büyücü kadının ritüel beyi için (yapılması gerekenleri) icra ettiği çadır, süpürülerek ve su serpilerek arındırılmaktadır. Bu, ritüellerde kullanılan çadırın temizliğine ne kadar önem verildiğini bize göstermektedir. Çadırın arındırılma işleminden sonra, çadırdaki muhtemelen temizlik maddesi olarak kullanılan *huppani*-⁴⁵ ve *hušta*-⁴⁶ taşının çevrildiği ve daha sonra bunların çadırın kapısından dışarı atıldığı belirtilmektedir :⁴⁷

“Büyücü kadının ritüel beyi için (yapılması gerekenleri) icra ettiği çadırı süpürürler/temizlerler ve su serperler. Daha sonra burada *huppani*- ve *hušta*-taşını

⁴² Detaylı bilgi için bkz. Murat 2012a.

⁴³ ChS I/1 Nr. 9 Öy. II. 12-17: Haas 1984, 90-91.

⁴⁴ CTH 418= KUB 58 83 Öy. II 12-13, 16-19: Popko 1991, 46-47, 50.

⁴⁵ Friedrich 1952, 77. “ mineral bir madde” ; Ünal 2016a, 2002. “ bir maden”

⁴⁶ Ünal 2016a,209. “tütsü veya temizlik maddesi olarak kullanılan bir mineral veya madde; balmumu?, kükürt?”

⁴⁷ ChS I/5 Nr. 19 Öy. I 45-50: Haas- Wegner 1988,128-129.

çevirirler ve onları kapıya fırlatır. Ve pişmiş topraktan kadehin içinde kalan suyu büyücü kadın alır ve (bununla) ev, iç oda ve avluyu arındırır; Fakat (bu esnada) o herhangi bir şey söylemez.”

- **Önünde Oturulan Mekan: Çadır**

Orduda Salgın hastalıklara karşı yapılan Aşhella Ritüelinde, gece çadırın önüne bağlanan koyunlar, sabah çayırlara sürülmektedir. Bu esnada “Kralın çadırı”nın önünde ise süslenmiş kadın beklemektedir Bu metinde krala ait özel bir çadırın varlığını desteklemektedir:⁴⁸

“Ertesi gün ise, onları çayırlara (açık araziye) sürerim. Her bir koçla birlikte bir testi şarap bir kaba somun, bir pişmiş toprak kadeh götürürler. Kralın çadırının önüne de süslenmiş bir kadın oturur. Bir çanak bira, üç kaba somunu kadının yanına koyar...”

- **Tanrıya Reverans Yapılan Mekan: Çadır**

AZU rahibinin İtkahi ve İtkalzi ritüellerinde, Daha önce çadıra girmiş olan ritüel beyi tanrıya reverans yapar ve çadırdan çıkar. Ritüel beyi ve büyü rahibi ellerini yıkama eylemini yaptıktan sonra çadıra girerler ve tekrar tanrıya reverans yapma eylemini gerçekleştirirler :⁴⁹

“Ritüel beyi reverans yapar ve orada [çadır]d[an] o dışarı gelir. Daha sonra [o] elleri[ni] yıkar; [ve büyü rahibi] ellerini yıkar. Ve onlar oradaki [çadı]r[a] girerler. Daha sonra [onlar] rever[rans] yaparlar.”

AZU rahibinin ritüelinde, 16 nolu metinde AZU rahibi Fırtına tanrısı ile birlikte çadıra girdikten sonra tanrıya reverans yapmaktadır. Çadırda AZU rahibi çadırda bulunan ritüel beyine sedir ağacını vermekte ve Hurrice büyülü sözler söylemektedir:⁵⁰

“Daha sonra AZU-rahibi [Fırtına Tanrısı] ile bi[rlikte] çadırın içine girer. O tanrıya reverans yapar. [Ve AZU-rahibi] [ritüel beyi] sedir ağacı verir; Hurrice şö[y]le der...”

Ritüel metninin ilerleyen satırlarında çadırın dışında oğlak ve kuzunun kesildiği ve onların parçalara ayrıldığı görülmektedir. AZU rahibi daha önce ritüel beyine verdiği sedir ağacını almakta ve hasır işi masanın üzerine koymaktadır. Ritüel beyi, çadırda bu sefer Tanrıça Hepat’a reverans yaptığı

⁴⁸ CTH 394= KUB 9. 32+Bo 4445 Öy 15-17: Dinçol 1985, 12, 23.

⁴⁹ ChS I/1 Nr. 5 Öy. I 1-14: Haas 1984,54-55.

⁵⁰ ChS I/2 Nr. 16 Öy. I 16-21: Salvini- Wegner 1986, 132-133.

görülmektedir. Ayrıca Tanrıça Hepat için özel olarak kurulmuş olan çadırdan ritüel beyi dışarı çıkarmaktadır:⁵¹

“...[Daha sonra onlar oğlak ve kuzuyu dışarı çıkarır ve onları ke]serler [ve onları parçalara ayırırlar. Fakat AZU-rahibi] Ritüel beyinden [sedir ağacı alır ve onu hasır işi] masanın üzerine [koyar].[Ritüel beyi Hepat'a reverans yapar ve] ardından [Hepat'ın çadırından dışarı çı]kar.”

Ritüelin devamında, AZU rahibinin Tanrıça Hepat ile birlikte çadıra tekrar girdiği görülmektedir. Rahip buhur kabından sedir ağacını ritüel beyine verir. Akabinde ritüel beyi bu sefer tanrıça Hepat için reverans eylemini yaparken AZU rahibi de yine Hurrice büyülü sözlerini söylemektedir:⁵²

“Şimdi [AZU-rahibi] Hepat ile birlikte çadıra gi[rer] O 'buhur kabından sedir ağacını alır v[e] [onu Ritü]el beyine verir. Ritüel beyi reverans yapar AZU rahibi büyülü sözlerini söyler..”

Metnin devamında ritüel beyi Fırtına Tanrısı ile birlikte çadıra girmekte AZU rahibi buhur kabından aldığı sedir ağacını ritüel beyine vermektedir. Ardından ritüel beyi yine tanrıya reverans yapmaktadır:⁵³

“Şimdi ritüel beyi Fırtına Tanrısı ile birlikte çadırın içine girer. AZU-rahibi 'buhur kabından sedir ağacı alır ve onu ritüel beyine verir. Ritüel beyi reverans yapar; AZU-rahibi ise Hurrice der ki: ...”

• **Cenaze Ritüelinde Ölü (Heykeli) İçin Kullanılan Mekan: Çadır**

Çadırın giriş bölümünde bahsedildiği gibi Cenaze ritüelinde ölünün heykeli çadıra getirilmekte daha sonra Taptara kadınlarının yaptığı ağlama ve bazı sunum eylemlerinden sonra ölünün heykeli çadırın dışına çıkartılmaktadır. Cenaze ritüelinin 12. gününde ise, ^{GIS}GEŠTIN olarak ifade edilen asma/üzüm salkımı yıkandıktan sonra etrafına kumaş bir kemer sarılmakta, diğer meyve salkımları ve yünlerle süslenmektedir. Akabinde hazırlanan asma/ üzüm sunumu ölü için ağlayan Taptara kadınları tarafından çadıra getirilmekte ve ölünün masasının yanına koyulmaktadır. Bazı ritüel eylemlerden sonra ise asma-üzüm çadırın dışına çıkarılmaktadır:⁵⁴

⁵¹ ChS I/2 Nr. 16 Öy. II 3-7: Salvini- Wegner 1986, 134-135.

⁵² ChS I/2 Nr. 17 Öy. II 23-30: Salvini- Wegner 1986, 156- 157.

⁵³ChS I/2 Nr.17 Öy. III 8-12: Salvini- Wegner 1986, 164-165.

⁵⁴ CTH 450= KUB 30.19 + 30.20 + 30.21 +30.22 + 39.7 Öy. I 9-14: Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002, 476-479.

“*Ana-asma*” önceden yıkanmış<tır> ... ve o götürülmüş<tür>. Ardından onlar üzüm etrafına ku[maş] bir [ke]mer sararlar. Ardından onlar onu (yani asmayı) üzümler, (diğer) meyve salkımları <ve> yün tutumlarıyla süslerler. Ardından onlar onu alır. Taptara Kadınları onu çadıra getirir. Ve onu ölünün masasına dayarlar.”

Ritüelin devamında arabadan indirilen ölü heykelinin çadıra getirildiği ve ölen bir kralın heykeli ise, altın bir tahtın üstüne; ölen bir kraliçenin (heykeli) ise altından *haşşalliya*- oturağının üzerine yerleştirildiği görülmektedir. Yapılan bazı eylemlerden sonra, Taptara kadınları ölünün heykelini çadırdan dışarı taşıyıp, oturaklı arabanın üstüne yerleştirmektedir. Taptara kadınları arabanın arkasından yürüyerek ağlamaktadır:⁵⁵

“*Onlar heykeli çadırın dışına çıkarırlar ve onu [otura]klı-[arabanın] üzer[ine] yerleştirirler. Taptara kadın[ları ar]kadan yürürler. Onlar onu (yani heykeli) alır (yani sürerler). [Ve] Taptara kadınları ağ[larlar].*”

Cenaze ritüelinin sonunda ise çadırın evin içinde kurulduğu ritüelin sonunda kaldırıldığı ve *hıllammar* kapı yapısında muhafaza edildiği görülmektedir.⁵⁶

- **Tanrı ve Tanrıçaya Sunum ve Büyüsel Eylemlerin Yapıldığı Mekan: Çadır**

AZU rahibi ritüelinde, çadırın içerisinde hasırdan bir kurban masası bulunmaktadır. Masanın üzerinde bulunan kadeh su ve şarapla, buhur kabı ise yağ ile doldurulur. Ekmek ve tuzu alıp *hupruşhi*- kabının üzerinde ateş yakılır. Çadırda yapılan bu eylemlerden sonra ritüel beyi Fırtına Tanrısı ile birlikte çadırın içine girer. AZU rahibi ise, ‘buhur kabından aldığı sedir ağacını ritüel beyine verir. Daha sonra ritüel beyi reverans yaparken, AZU rahibi ise Hurrice büyü sözlerini söyler:⁵⁷

“*Ve [h]asırs işi kurban ma[sasının] üzerindeki kadehe o su ve şarap akıtır; ‘Buhur kabı’ içine o akıtır [di]ğer yağı. O yassı ekmeği ve [diğ]er tuzu alır ve hupruşhi- kabının içinde / üzerinde diğer at[eşi] tutuşturur. Şimdi ritüel beyi Fırtına Tanrısı ile birlikte çadırın içine girer. AZU-rahibi ‘buhur kabından sedir ağacı alır ve onu ritüel beyine verir. Ritüel beyi reverans yapar; AZU-rahibi ise Hurrice dua eder...’*”

AZU rahibi ritüelinin, ChS I/2 18 nolu metin, çadırın içerisinde yapılan sunum ve büyüsel eylemlerin anlatıldığı ChS I/2 17 nolu metnin devamıdır.

⁵⁵ CTH 450= KUB 39.10 Öy. I 8-10: Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002, 434-435.

⁵⁶ CTH 450= KUB 30.19+30.20+39.7 Ay. IV 30-31:Kassian, Korolev, Sidel'tsev 2002, 520-521.

⁵⁷ ChS I/2 Nr. 17 Ay. III 3-12; Salvini- Wegner 1986, 162-165.

Ritüel beyi elini koyun/kuzuya koyarak dileğinin gerçekleşmesi durumunda ciğer istemekte, gerçekleşmemesi durumunda ise ciğer istememektedir. Daha önce ritüel beyine vermiş olduğu sedir ağacını tekrar almakta ve hasırdan yapılmış masanın üzerine koymaktadır. Akabinde ritüel beyi reverans yaparken AZU rahibi de Hurrice büyümlü sözlerini söylemektedir:⁵⁸

“... [o aşığıya] [hasır işi masanın üzerine koyar.] [Ritüel beyi] [elini koyuna / kuzuya ko]yar. Ve [onun dileği (gerçekleşmiş) ise] [o] ciğeri ister, [fakat] onun [di]leği (gerçekleşmemiş) [ise] o ciğeri istemez] [Daha sonra onlar [koyunu / kuzuyu dışarı göt]ürürler. AZU-rahibi ritüel beyinden sedir ağacını] a[lır ve on[u aşığıya] hasır işi [masanın üzerine] koyar. Ritüel [beyi reverans yapar.] AZU-rahibi ise Hurr[ice] söyle der: ...”

Çadırın Ritüeller Dışında Kullanımı

Hititçe çivi yazılı metinlere bakıldığında, çoğunlukla ritüellerde çeşitli eylemler için kullanılan çadırın, farklı amaçlar için de işlevsellik gösterdiği göze çarpmaktadır.

Çadırın bayram töreninde de kullanılan bir mekândır. KILAM bayramının anlatıldığı metinde, kral *halentuwa*' dan çıkıp, ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR'a (çadıra) girerek toplantıyı başlattığı belirtilmektedir:⁵⁹

“Kral *halentuwa*'dan gelir çadıra gider. Kral ve kraliçe otururlar.”

Bu metne göre, *şalli ašešsar*⁶⁰ “büyük oturma” olarak adlandırılan yönetim toplantısının ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR “çadır”da yapıldığı düşünülebilir.⁶¹

KILAM bayramının anlatıldığı bir başka metinde, tören sırasında krallın kendisine ait özel çadıra geldiği ve asa tuttuğu, saray oğlanlarının ise kralın önünde gittikleri ifade edilmektedir:⁶²

“Kral çadıra gelir, asayı tutar. Saray oğlanları kralın önünde giderler.”

KILAM bayramı metninde kralın yine kendisine ait çadırdan çıktığı görülmektedir. Metinde Kralın çadırının yanında bir ocak ve *marnuwant-birası* fiçısı yer almaktadır. İki çıplak hokkabaz çadırın yanında *marnuwant-birası* fiçısının içerisinde çömelmiş vaziyettedir Tanrı Titiutti-'nin rahibeleri

⁵⁸ ChS I/2 Nr. 18 Ay. III 1-8; Salvini-Wegner 1986, 179.

⁵⁹ KBo 27.42 Öy I 1-5; Singer 1984,54.

⁶⁰ *şalli ašešsar* “büyük toplantı, meclis, merasim, ayinler ve ziyafetlere katılan insanların tümü” Ünal, 2007, 70.

⁶¹ Singer 1983,100; Sir Gavaz 2017, 91.

⁶² KUB 2.3. Öy. II 1-4.

ve fahişelerin başı çadır yakınındaki bu bira fiçisine doğru üç defa koşmaktadır.⁶³

“Kral çadırdan çıkınca ocağın yakınındaki bir marnuwant- birası fiçisinin yanına geçer. İki çıplak hokkabaz (boş bira) fiçisinin içinde çömelmiş (vaziyettedirler). Tanrı Titiutti-‘nin rahibeleri ve fahişelerin başı marnuwant- birası fiçisi doğru üç defa koşarlar..”

Tapala dağında yapılan İlkbahar bayramı kutlamalarında birden fazla çadırın bu dağ üzerinde kurulduğu belirtilmektedir. Kral dağa geldiğinde olasılıkla kendisi için kurulmuş olan çadıra giriş yapmaktadır.⁶⁴

“Kral İlkbahar’da Tapala Dağına gidince çadırlar daha önceden kurulmuştur, kral Tapala Dağına gelince çadıra girer.”

Şattiwaza ve I. Şuppiluliuma arasındaki antlaşma metninde⁶⁵, kralın Şattiwaza’ya verdiği mallar arasında “ketenden bir çadır” da sayılmaktadır. Bu metinden Hititlerin çadır yapımında tercih ettikleri bir kumaş türünün keten olduğu anlaşılmaktadır:

“Ve ben prens Şattiwaza, Büyük Kral’ın huzuruna geldiğimde, benim sadece üç atlı birliğim, iki Hurrili ve benimle yola çıkmış olan iki hizmetçi, üzerime giydiğim tek takım giysi vardı. Ve başka bir şey yoktu. Büyük Kral bana acıdı. Ve bana zırhlı atlı birlikler ve altın kaplamalı atlar [], ketenden bir çadır, []...verdi.”

Hatti ülkesinin görevlilerin sayıldığı bir belgede, LÚ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR⁶⁶ “çadır adamı” geçmektedir. Bu görevlinin tam olarak ne iş yaptığı hakkında belgelerden bilgi elde edilememektedir. Fakat “çadır adamı” çadır ile ilgili bir görevi yerine getirebilir olmalıdır.

Kurunta ve IV. Tuthaliya arasındaki antlaşmada ise, Tarhuntaşša ülkesi içerisinde yer alan kentler çeşitli görevliler birlikte verilmektedir. Bunlar arasında yer alan Matawanta ve Para kentindeki görevli olarak LÚ^{MEŠ}ZA.LAM.GAR “çadır adamları”ndan bahsedilmektedir. Bu görevlilerin çadırın kurulumu ve kaldırılması ile ilgili görevi yerine getiren görevliler mi, yoksa çadır da yaşayan halk mı olduğu kesin olarak bilinmemektedir.⁶⁷

⁶³KUB 2.3. Öy. II 11 vdd., Ünal 2002, 151; Ünal 2016b,219-220.

⁶⁴ CTH 593=KUB 20. 85 I 1-6; Lombardi 1997,98

⁶⁵ CTH 52= Akadça KBo 1. 3 (+) KUB 3.17, II. HT 21+KUB 8.80+219/w + KUB 23.50 Öy. 31-33;Weidner 1923, 42-43; Karauğuz 2002,218.

⁶⁶ Miller 2013,122.

⁶⁷ Ünal 2005,161; Karauğuz 2002,96.

Sonuç

Yukarıda incelediğimiz ritüellerde, kıyafet değiştirme, yıkanma, arındırılan, tanrıya reverans yapma, cenaze ritüelinde ölü (heykeli) koyma, tanrı ve tanrıçaya sunum gibi dinsel ve büyüsel eylemlerin gerçekleştirildiği ana mekânlardan biri olan çadır, ritüel öncesinde veya ritüel esnasında kurulur. Çadırın kurulumu için tercih edilen yerler arasında nehir kenarı, gizli yer, ev içi, dam üstü, sabanın girmediği yer sayılabilir. Çadır yapımında, çadır bezi olarak keten, çadır iskeleti olarak da kamış kullanılmıştır. Çadır hem kış hem bahar mevsiminde kullanılabilen portatif, taşınabilir özelliğe sahiptir. Çadırın birkaç girişinin olması, onun büyük bir alanı kapsadığını veya çadırın içerisinde farklı bölmelerin olduğunu düşündürmektedir. Kral, tanrı ve tanrıçaya ait özel olarak kurulan çadırların yanı sıra, temiz ve kutsal olarak adlandırılan çadırlarda mevcuttur. Ritüel metinlerde çadır, sadece ahşap ve ağaç isimlerini ve bu tip malzemeden yapılmış şeylerin isimlerini kategorize eden GIŠ determinatifiyle “çadır” ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR şeklinde değil, aynı zamanda tanrı isimlerine ve tanrısallaştırılmış şeylerin isimlerini kategorize eden DINGIR determinatifiyle “kutsal/tanrısalsal çadır” ^DZA.LAM.GAR şeklinde de geçmektedir. Çadırlar sadece ritüellerde değil aynı zamanda bayram esnasında, içinde toplantı yapılan, tören ve eğlenceler sırasında da kullanılan bir mekândır. Hatta Tapala dağında yapılan ilkbahar bayramı kutlamalarında çadırın kurulumu için tercihe edilen yer bu kutsal dağdır. Yani çadırların dinsel, büyüsel ve idari olmak üzere birçok işlevselliğe sahiptir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Arıkan Y., “Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde şuhha- “(Düz) Dam, Çatı” ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri” *Archium Anatolicum* VI, S. 1, 2003, s.11-57.
- Bryce T., *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.
- CAD: *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago-Glückstadt 1956 vd.
- Carruba O., *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijanıza*, Studien zu den Boğazköy-Texten 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1966.
- CTH: Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris 1971.
- Dinçol Ali M., Aşhella Rituali (CTH394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış, *Belleten*, Cilt: 49, Sayı: 193, Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- Ertem H., Boğazköy Metinlerinde Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1987.
- Friedrich J., *Hethitisches Wörterbuch* – Heidelberg 1952.
- Goetze, A., - Sturtevant E. H., *The Hittite Ritual of Tunlawi*, Amerikan Oriental Society New Haven, Connecticut 1938.

- Haas V., *Die Serien itkaḫi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*, Corpus Der Hurratischen Sprachdenkmäler I/1, Multigrafica Editrice, Roma 1984.
- Haas V., - Wegner İ., *Die Rituale der Besch wörerinnen* ^{SAL} ŠU.GI, Corpus Der Hurratischen Sprachdenkmäler I/5 Multigrafic Editrice Roma 1988.
- HZL: C.Rüster - E.Neu, 1989, *Hethitischen Zeichenlexion*, Wiesbaden.
- Karağuz G., *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi Yayınları 48, Konya 2002.
- Kassian A., Andrei Korolev ve Andrej Sidel'tsev *Hittite Funerary Ritual* šalliš ıaštaiš, *Alter Orient und Altes Testament* 288, Ugarit Verlag, Münster 2002.
- Kronasser H., *Die Umsiedelung Der Schwarzen Gottheit Das Hethitische Ritual KUB XXIX 4*, Hermann Bahlaus Nachf/ Graz Wien Köln, Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1963.
- Lombardi A., *Il Culto Delle Montagne All'epoca di Tuthaliya IV: Continuità e Innovazione*", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XXXIX 1, 1997, s. 85-110
- Miller, J., *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, *Society of Biblical Literature, Writing from the Ancient World*, (Ed. M.Giorgieri), Atlanta 2013.
- Murat L., *Su Kültü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 45, Ankara 2012a, s.159-189.
- Murat L., *Hititlerde Kutsal Su*, 2. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu, Çorum 2012b s.131-142.
- Murat L., *Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih Coğrafya Fakültesi, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 2002.
- Popko M., "Weitere Fragmente zu CTH 418", *Altorientalische Forschungen*, Cilt: 18, Sayı:1, Akademie Verlag, Berlin, 1991, s.44-53.
- Puhvel J., *Hittite Etymological Dictionary Vol 3 Words beginning with H.*, Berlin Newyork 1991.
- Salvini M., - Wegner I., *Die Rituale Des Azu Priesters*, Corpus Der Hurratischen Sprachdenkmäler I/2, Multigrafic Editrice Roma 1986.
- Singer I., *The Hittite KILAM Festival*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 27-28, Wiesbaden(1983-84).
- Sir Gavaz Ö., "Hititçe Metinlerde Geçen şalli ašešsar ve İşlevi" *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi* C.4 S. 2. Bartın 2017, 83-93.
- Ünal A., *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Hititçe, İngilizce, Almanca ve Türkçe Sözlük*, (Vol. I A-M, Vol. II N-Z), Hamburg 2007.
- Ünal A., *Hititçe- Türkçe, Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016a.
- Ünal A., *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Ünal A., *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2005.
- Ünal A., *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*, Ankara 2016b.